

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

نقش مسجد در حیات شهری مسلمانان

دکتر محمد نقیزاده

(عضو هیئت علمی دانشکده هنر و معماری،
واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی)

سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی

۱۳۹۵

سرشناسه	: نقی‌زاده، محمد، ۱۳۳۱.
عنوان و نام پدیدآور	: نقش مسجد در حیات شهری مسلمانان/ محمد نقی‌زاده.
مشخصات نشر	: تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۱۸۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۰۲-۹۹۲-۹-۶۰۰-۱۰۲-
و ضمیت فهرست نویسی	: فیا
موضوع	: معماری مساجد*
موضوع	: مساجدها
موضوع	: اسلام و معماری
شناسه ازوده	: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی
رده‌بندی کنکره	: NA۴۶۷۰/.۷۷۷۱۳۹۵
رده‌بندی دیوبی	: ۷۲۶/۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۵۵۰۹۶

نقش مسجد در حیات شهری مسلمانان

مؤلف: محمد نقی‌زاده

ناشر: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی

چاپ: اول- ۱۳۹۵

شماره‌گان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۱۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۰-۹۹۲-۹-۶۰۰-۱۰۲-

این اثر، مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است، هر کسی تمام یا قسمی از این اثر را بدون اجازه مؤلف (ناشر) نشر یا پخش یا عرضه نماید مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سازمان انتشارات

نشانی سازمان انتشارات: تهران- خیابان انقلاب اسلامی- خیابان فخر رازی- خیابان شهدای زاندارمری- پلاک ۷۲ ، تلفن: ۶۶۹۵۲۹۴۸

مرکز پخش:

خیابان انقلاب - بین فلسطین و چهارراه ولی‌صریح - جنب مؤسسه نمایشگاه‌های فرهنگی ایران - تلفن: ۶۶۴۸۷۶۲۵

پایگاه اطلاع‌رسانی: info@isba.ir فروشگاه اینترنتی: www.isba.ir

تقدیم به:

او:

که بی هیچ شگّی، روزی (که انشاء الله دور نباشد) خواهد آمد؛
خواهد آمد و ”رابطه مسجد و شهر“ و ”ارتباط مساجد و مؤمنان“ را همان
گونه که ”باید“، و ”صحیح“ است، تعریف و تنظیم خواهد نمود؛ و خرافه‌ها و
بدعتها و تقلیدهای ناصواب را از این ارتباطات و از سیماهی مساجد و از
شهرهای مسلمانان خواهد زدود.

ز در درآ و شبستان ما منور کن
هوای مجلس روحانیان معطر کن

تقدیر و تشکر

عالی‌ترین و خاضع‌انه‌ترین مراتب حمد و سپاس و شکر خویش را به آستان حضرت احديت تقديم مى‌دارم که اجازه و امكان شكرگزاری را به بندگانش داد؛ ما را به امت محمد^ص بودن شرافت بخشید؛ و ولایت امير المؤمنين^ع را به ما ارزانی داشت.

و با تشکر و سپاس به پيشگاه بهترین بندۀ او محمد^ص که بندگی خداوند سبحان را به انسانها آموخت، در تتميم مكارم اخلاق که ضرورت زندگی به ويژه در ارتباط با ديگران و با طبيعت است مجاهدت کرد، راههای عبودیت را به بندگان آموخت، در تعليم حکمت به مردمان از هیچ کوششی دریغ نکرد، و در يك کلام رحمتی بود برای عالمیان، و نه فقط برای مسلمانان.

بر خویش واجب میدانم که از همه بزرگوارانی که در نگارش و اتمام این كتاب یاور و راهنمای نگارنده بوده‌اند، به ويژه از همسر دانشمندم تشکر و قدردانی نمایم.

شایسته است تا از انتشارات جهاد دانشگاهی و به ويژه از جناب آقای شریفی معاون محترم انتشارات تشکر ويژه‌ای بنمایم که اهتمامی خاص در انتشار متون مورد نیاز دانشجویان و جامعه علمی کشور دارند.

فهرست مطالب

۱	فهرست مطالب
۷	اشاره
۹	مقدمات و کلیات
۱۰	۱. مسجد، انسان و شهر
۱۱	۲. عبادت: نامی فرآگیر برای همه فعالیت‌های مسلمانان
۱۴	۳. مسجد و وقف
۱۵	۴. شرایط بانی مسجد
۱۵	۵. مسجد در تعالیم اسلامی
۱۶	۶. نکاتی در باب تحولات تاریخی جایگاه مسجد
۱۷	الف. مساجد در شهرهای دوران اسلامی
۳۲	ب. مساجد در شهرهای دوران معاصر
۳۹	۷. هویت و اهمیت آن برای جامعه اسلامی
۴۵	۸. جمع‌بندی
۴۷	مسجد، عملکردها و فعالیت‌های مرتبط
۴۸	۱. عملکرد معنوی مسجد
۵۱	۲. فعالیت‌های درون مسجد
۵۴	الف. برپایی عبادات جمیع
۵۴	ب. انجام عبادات فردی
۵۵	ج. آموزش (رسمی و غیررسمی)

۵۶.....	د. برپایی مطلوب آیین‌ها و مراسم
۵۷.....	ه. فعالیت‌های جمیع و عمومی اهل محله
۵۸.....	و. اجتماعات موضوعی
۵۸.....	ز. نکات تکمیلی در باره فعالیت‌های درون مسجد
۵۹.....	۳. فعالیت‌های پیرامون و مجاور مسجد
۶۵.....	۴. برخی موضوعات مدیریتی
۶۸.....	۵. نتیجه
۶۹.....	تأملاتی در رابطه مسجد، شهر و محله
۷۰.....	۱. عدم تفکیک شهر و مسجد
۷۰.....	۲. مسجد: اولین ساختمان (خانه)
۷۱.....	۳. مسجد: هویت کالبدی شهر
۷۳.....	۴. مسجد به عنوان نشانه
۷۴.....	۵. مسجد به عنوان مرکز
۷۵.....	۶. ارتباط منطقی مسجد با سایر عناصر اصلی شهر
۷۷.....	۷. تسلط کالبدی و معنوی
۷۹.....	۸. تناسب عملکردهای همچوار با مسجد
۸۰.....	۹. سلسله‌مراتب استقرار و تسهیل دسترسی
۸۰.....	الف. دسترسی مناسب
۸۱.....	ب. امکان دسترسی پیاده به مسجد
۸۱.....	ج. مطلوبیت مسیر برای پیاده‌ها
۸۲.....	د. امکانات برای سواره‌ها
۸۲.....	ه. حمل و نقل عمومی

۱۰. توجهه به نقش مسجد در سیما و هویت‌بخشی به شهر.....	۸۲
۱۱. القاء جهت قبله در شهر.....	۸۴
۱۲. مسجد، به مثابه فضای شهری.....	۸۵
۱۳. موسیقی (بانگ اذان).....	۸۶
۱۴. وحدت حیات در شیوه زیست اسلامی.....	۸۷
۱۵. توجهه به مسجد و پیرامون آن.....	۸۸
۱۶. توجهه به نیازهای جنبی مساجد.....	۹۱
۱۷. تأملاتی در رابطه مسجد و محله.....	۹۲
۱۸. نتیجه‌گیری.....	۹۳
تأملاتی در باره معماری مسجد.....	۹۵
۱. اهداف (ویژگی‌های مورد نظر).....	۹۶
الف. آرامش و جدایی از غوغای برون.....	۹۶
ب. تداوم فرهنگی.....	۹۷
ج. تقویت حضور قلب.....	۹۸
۲. اصول طراحی.....	۹۹
الف. بهره‌گیری از تجارب گذشته.....	۹۹
ب. درونگرایی.....	۱۰۱
ج. مرکزیت.....	۱۰۲
د. هماهنگی.....	۱۰۳
ه. وجود سلسله مراتب بین بیرون و درون.....	۱۰۴

۱۰۷.....	۳. عناصر، فضاهای و اجزاء مسجد.....
۱۰۸.....	الف. گنبد.....
۱۰۹.....	ب. مأذنه (مناره).....
۱۱۰.....	ج. شبستان (گنبدخانه).....
۱۱۰.....	د. محراب.....
۱۱۱.....	ه. رواق‌ها و زوايا.....
۱۱۲.....	و. آبنما.....
۱۱۳.....	ز. کتیبه‌ها.....
۱۱۴.....	۴. رویه‌ها.....
۱۱۴.....	الف. توجه به جنبه‌های مختلف هنری و زیبایی.....
۱۱۵.....	ب. ظرافتهای ساختن مسجد.....
۱۱۸.....	ج. استفاده از هنرهای بومی و سنتی.....
۱۱۹.....	د. توجه به اثاثیه و تزیینات و معماری داخلی مسجد.....
۱۱۹.....	ه. ترکیب فضای سرپوشیده و سرباز.....
۱۲۰.....	و. بهره‌گیری از نمادها و نشانه‌ها و فرم‌های آشنا و مناسب و معنادار و باهویت.....
۱۲۳.....	ز. احتراز از فرم‌ها و نمادها و نشانه‌های بیگانه.....
۱۲۴.....	ح. بهره‌گیری از مصالح بومی.....
۱۲۴.....	ط. بهره‌گیری از تجارب گذشته برای خلق آینده.....
۱۲۵.....	ی. توجه به شرایط اقلیمی و فرهنگی و بومی.....
۱۲۵.....	ک. استفاده مناسب از فن‌آوریهای نوین در معماری و سیما و هویت مسجد.....
۱۲۵.....	ل. عدم تشابه مساجد با سایر معابد.....

م. امکان حرکت و بهره‌گیری از همه امکانات مسجد توسط کم‌توانان و ناتوانان حرکتی	
۱۲۶.....	
ن. عناصر طبیعی.	
۱۲۶.....	
س. فضاهای تکمیلی	
۱۲۹.....	
۵. ایجاد و تقویت حس حضور.....	
۱۳۰.....	
۶. در خاتمه.....	
۱۳۱.....	
تجلی اصول اخلاقی در مسجد.....	
۱۳۳.....	
۱. عبودیت.....	
۱۳۴.....	
۲. وحدت امت.....	
۱۳۵.....	
۳. تذکردهی.....	
۱۳۶.....	
۴. عزت.....	
۱۳۷.....	
۵. رعایت حیا.....	
۱۳۸.....	
۶. زمینه‌سازی تفکر.....	
۱۳۹.....	
۷. هویت.....	
۱۴۰.....	
۸. در خاتمه.....	
۱۴۶.....	
نتیجه‌گیری کلی و پیشنهادات.....	
۱۴۷.....	
۱. توجه به نقش مسجد در احراز هویت شهر و جامعه.....	
۱۴۸.....	
۲. جایگاه مسجد در طرح‌ها و برنامه‌های شهرسازی.....	
۱۵۱.....	
۳. توجه به سنت‌ها.....	
۱۵۳.....	
۴. توجه به ارتباط مسجد با سایر عملکردهای شهری.....	
۱۵۵.....	
۵. توجه به جایگاه مسجد در شهر.....	
۱۵۶.....	
۷. القای جهت قبله.....	
۱۵۸.....	

۱۵۹	۸. راهبردها و راهکارهای آینده.....
۱۶۰	۹. جمع‌بندی عمومی و ضرورتهای اصلی.....
۱۶۳	فهرست‌ها
۱۶۴	۱. فهرست آیات و احادیث.....
۱۶۴	الف. فهرست آیات.....
۱۶۶	ب. احادیث قدسی.....
۱۶۷	ج. احادیث نبوی ﷺ.....
۱۶۷	د. احادیث علوی ؓ.....
۱۶۸	هـ. حدیث امام صادق ؑ.....
۱۶۸	۲. فهرست تصاویر.....
۱۷۰	۳. فهرست اشکال.....
۱۷۰	۴. فهرست نقشه‌ها.....
۱۷۱	مراجع

اشاره

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضَعَ لِلنَّاسِ الَّذِي يَكُونُ مُبَارَّكًا وَ هُدًى لِلْعَالَمِينَ در حقیقت نخستین خانه‌ای که برای [عبادت] مردم نهاده شده همان است که در مکه است و مبارک و برای جهانیان [اماية] هدایت است. (آل عمران: ۹۶)

مسجد، گروهی از اماکن مذهبی (و به عبارتی معابد و عبادتگاه) مخصوص مسلمانان و جوامع اسلامی هستند که با عنایت به جایگاه و تعداد و تنوع آنها و تأکیداتی که در زمینه‌های مختلف مربوط به مسجد در متون اسلامی آمده است، در طرح‌ها و برنامه‌های شهری و عمرانی عنایت در خور توجهی را طلب می‌کنند.

ضرورت پرداختن به موضوع (علاوه بر اهمیت ذاتی مسجد برای اجتماعات مسلمانان) از آنچا ناشی می‌شود که امروزه به انحصار مختلف از مساجد و نقش و جایگاه آنها در شهر و محیط زندگی مسلمانان سخن به میان می‌آید. این نقش در طیف وسیعی از موضوعات متنوع از قبیل: "عامل هویت‌بخش شهر"، "کالبد مسلط بر شهر"، "فضای مذهبی"، "مکان عبادت"، "محوری برای طراحی شهر"، "محوری برای تعریف محله و تنظیم فعالیت‌های آن" و موضوعاتی از این قبیل قابل طرح هستند.

علاوه بر آن، به تبع سیطره آرا و شیوه‌ها و الگوهی بیگانه بر معماری و شهرسازی امروز، عناصر دیگری به عنوان عامل هویتی و عنصر مسلط و مرکز توجه در شهرها ظاهر شده‌اند که بازگشت به خویش و واگذاری نقش هویتی و عملکردی شهرها به مساجد را

ضروری می‌نماید؛ لذاست که در نوشتار حاضر سعی بر آن بوده است تا موضوعات مورد مطالعه بر موضوعات تخصصی رشته‌های شهرسازی و معماری متمرکز باشند. به این ترتیب و در جهت وصول به ایجاد فضایی مطلوب با عنوان مسجدی شاخص و مطلوب و شایسته شأن معبد و عبادتگاه مسلمانان، موضوعات مورد نظر و فهرستی از موضوعات مربوط به مساجد که باید در شهرسازی مورد توجه قرار گیرند، تحت فصول شش گانه زیر احصا شده‌اند تا فتح بابی باشند برای مطالعات آینده:

۱. مقدمات و کلیات

۲. مسجد، عملکردها و فعالیت‌های مرتبط

۳. نکاتی در توضیح رابطه مسجد، شهر و محله

۴. تأملاتی در باره معماری (طرآحی و ساخت) مسجد

۵. تجلی اصول اخلاقی در مسجد

۶. نتیجه‌گیری کلی و پیشنهادات

وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَنْدُعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا؛ وَ مساجد
ویژه خداست پس هیچ کس را با خدا مخوانید
(جن: ۱۸)